

UDC 082:001
M 78

 <https://doi.org/10.36074/scientia-07.06.2024>

Chairman of the Organizing Committee: Goldenblat M.

Responsible for the layout: Zrada S.

Responsible designer: Bondarenko I.

M 78 **Modern tools and methods of scientific investigations:** collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the III International Scientific and Theoretical Conference, June 7, 2024. Antwerp, Kingdom of Belgium: International Center of Scientific Research.

ISBN 979-8-88955-777-7 (series) Bowker

DOI 10.36074/scientia-07.06.2024

Papers of participants of the III International Multidisciplinary Scientific and Theoretical Conference «Modern tools and methods of scientific investigations», held on June 7, 2024 in Antwerp are presented in the collection of scientific papers.

The conference is included in the Academic Research Index ReserchBib International catalog of scientific conferences and registered for holding on the territory of Ukraine in UKRISTEI (Certificate № 88 dated January 5th, 2024).

Conference proceedings are publicly available under terms of the Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International License (CC BY-SA 4.0) at the www.previous.scientia.report.

UDC 082:001

© Participants of the conference, 2024

© Collection of scientific papers «SCIENTIA», 2024

ISBN 979-8-88955-777-7

© NGO International Center of Scientific Research, 2024

SECTION 24.

HISTORY, ARCHEOLOGY AND CULTUROLOGY

Фесенко Галина Григорівна

д-р. філос. наук, професор, професор кафедри історії і культурології
Харківський національний університет міського господарства
імені О.М. Бекетова, Україна

ГОЛОВНИЙ МАЙДАН ХАРКОВА: РОСІЙСЬКИЙ КОЛОНІАЛЬНИЙ ПОВОРОТ ХVІІІ СТ.

Анотація. У статті на окреслено постколоніальну візію центральності в урбаністичному просторі міста. Архітектурні трансформації центральних площ Харкова з середини ХVІІ ст. до початку ХХ ст. представлено як важлива «арена» для утвердження російського колоніалізму на теренах Слобідської України. Зосереджено увагу на історичних контекстах та символічній інтерпретації архітектури міста.

Ключові слова: російський колоніалізм, місто, символічний ландшафт, Слобідська Україна, ідентичність.

Відомо, що в європейській культурній традиції, головна площа є важливим елементом як матеріального упорядкування міського ландшафту, так і культурно значення для міського дизайну загалом [1]. Головна площа постає не тільки центральним архітектурно-планувальним елементом міста, а й інструментом, що формує спільноту, зокрема через її функції – політичну, релігійну, комерційну чи культурно-дозвілльєву. Наразі зберігає свою актуальність ідея про «розширення горизонту» розуміння міської площі, зокрема, в постколоніальній перспективі. Російський колоніалізм стає темою для багатьох академічних дискусій через нинішню війну Росії проти України, й при цьому потребує рефлексій щодо її історичних передумов, і загалом іншого способу прочитання колоніальної історії Росії [2]. Обговорюються теми історичних передумов російського колоніалізму, у тому числі досвід поневолення України, починаючи із ХVІІ ст.

Харків ХVІІІ ст. був помітним на мапі Російської імперії, хоча історично засновувався як місто Слобідської України, з власною суб'єктністю (із обмеженими функціями). Історія виникнення Харкова безпосередньо пов'язана зі Слобідською Україною, що формувалася на прикордонні Речі Посполитої та Московського царства з початку ХVІІ ст. У геопросторовому прочитанні центральна частина міста знаходилась біля вододілу приток річки Уди (Харків та Лопань), і включала низину (Поділ) та висотну (з фортечними укріпленнями) локації. Починаючи із другої половини ХVІ ст., на Слобожанщині існували два потоки колонізації: з півночі – московська, пов'язана з будівництвом військово-оборонних ліній Московської держави (з півдня від Кримського ханства, й з південного заходу від Речі Посполитої); з заходу – українська, як заселення порубіжних знелюднених земель, переважно вихідцями із козацтва («слободи» – поселення вільних українських городових козаків і селян, що не обкладалися податками) [3]. Історія Слобідської України тісно пов'язана з історією ранньомодерної української держави (Україна-Гетьманщина), коли у 1651 р. гетьман Богдан Хмельницький ухвалив рішення розселити козаків на «пустих землях», і так були засновані козацькі слободи. У 1654 р стався поворотний момент

у польсько-козацькій війні, коли козацька старшина Гетьманщини присягнули на вірність новому сюзерену України – московському царю, а Слобідська Україна була складовою Московського царства (зі збереженням козацьких прав та полкового устрою).

Слобідська Україна складалася з п'яти козацьких полків, один з них був Харківський, а Харків, що був заснований у 1654 р., став «полковим містом». Локалізація органів влади в полковому місті вирізняла його з-поміж решти поселень зі статусом міста або містечка. Полкові міста, порівняно з тогочасними європейськими містами, майже не мали кам'яної забудови, вузьких вуличок з дво-триповерховими будівлями, котрі тісно обступали б центральну площу. Замість стін середньовічного замку, полкове місто захищало себе земляною фортецею, довкола якої були прості хати-мазанки й городи.

Загалом для домодерного міста однією з головних функцій була адміністративна. Харків, у статусі полкового міста, здійснював адміністрування території полку. Полковник був військовим командиром полку, головним адміністратором, суддею, видав устроєм свого полку, мав повноваження роздавати землі. Відповідно й полкове місто було локальним осередком військової, адміністративної влади на території полку. Полковника та старшину обирали на козацьких радах (втім обов'язковим було затвердження полковника Московською державою). Водночас полкове місто виступало посередником між адміністрованою ним територією і центральною (Московською) владою. Над козацькою владою Слобідської України була державна адміністрація, якою керували московські воєводи.

Однією з визначальних рис архітектурного упорядкування полкових міст, що виділяла їх з-поміж решти, була наявність саме будівель полкової адміністрації, у тому числі полкової канцелярії, на центральному майдані – Соборному (тут також був розташований Успенський собор). Назва майдану (Соборний) є традиційною для багатьох міст Гетьманщини та Слобідської України. Соборність, з одного боку, розумілася символічно, як духовну спільність (собор як духовна єдність у православній вірі), з іншого, як явище просторово-територіальне (єднання землі Руси-України). Соборність відображала для містян спільність з долею народу, з його минулим і теперішнім, а також культурних традицій життя громади. Соборний майдан був також символічним відображенням рис ментальності містян: демократизм, менша орієнтація на центральну владу, бажання будувати суспільне життя на громадських засадах (церковні братства, цеховий устрій). Собор, що єднав, мав у своїй архітектурі виразні риси України-Руси та України-Гетьманщини, зводився у національному стилі (українське «козацьке», або «мазепинське» бароко). Містяни шанували церковні звичаї Київської митрополії щодо соборкування, участі громади в житті церкви (це було менш притаманним Московській церкві) [4]. Слобідська Україна та Гетьманщина мали єдність також і в духовному, зокрема церковному та освітньому житті. Церковно-релігійне життя на Слобідській Україні мало цілком український характер, хоча Московська імперія робила усе, щоб прив'язати релігійне життя підконтрольній їй Слобожанщини до московського патріархату (XVII ст.), а згодом до російського Синода.

На початку XVIII ст. відбулися кардинальні перетворення Московського царства на Російську імперію (зі столицею Санкт-Петербург) у наслідок реформаторської діяльності Петра I. Московія, за наказом Петра I, змінює назву на «Росія» – грецьке звучання слова «Русь». У такий спосіб привласнення, Москва, основу населення якої склали угро-фінські та тюркські племена, привласнила тисячолітню історичну та духовну спадщину Руси-України, а Україну-Гетьманщину маркувала як Малоросію. Малоросія, або Малая Росія – штучний термін церковно-грецького походження для визначення частини української території, який з часом був використаний московськими імперіалістами як ознака поневолення українців. Хоча українці ніколи не називали свої землі Малоросією. В піснях українського народу є «Україна», або «Гетьманщина», або стародавня назва «Русь».

Після перемоги Москви над Шведською армією під Полтавою (1709), Харківська

фортеця втратила військове призначення, територія міста зростала за рахунок розширення його околиць, міська територія поширювалася за річки Лопань і Харків. У 1732 Харків нараховував 75.000 мешканців, зокрема 5870 козаків. У середині XVIII ст. місто виконувало функцію комерційну (як «центр торгівлі»), навколо міських стін утворилися майдани (Торговий, Базарний), продовжував функціонувати майдан Ярмарочний.

Слобідська Україна, як прикордоння з часом стає підкореним, його підкорення – цілеспрямована політика Російської імперії, що передусім відобразився на характері адміністрування. Автономію Слобідської України було скасовано у 1732, у 1742 – відновлено, а за часів Єкатеріни II, козацький устрій і слобідські полки остаточно ліквідовано, було поширено загальноімперський адміністративний поділ. У 1766 р. всю територію слобідських козаків було перетворено на Слобідсько-Українську губернію з центром у Харкові.

Статус Харкова як центра Слобідсько-Української губернії позначився на зміні характеру «центральної» міста. Соборний майдан залишався центральним, тут було забудовано Губернаторський палац, і через це майдан набув виразної владної імперської функції. Інфраструктура є ключовим елементом імперської політики та практики з метою встановлення та увічнення контролю над населення та території, створюючи бажані політичні, економічні та культурні порядки, а також виконуючи та легітимізуючи імперські форми правління. Прикметно, що на Соборному майдані була також зведена за уніфікованим в Російській імперії архітектурним зразком, та за типовим адміністративним призначенням, будівля «присутствених місць» (тут розміщувались основні імперські установи).

Підкорення Слобідської України відобразилося і на рівні соціальних реформ, ліквідації козацького стану. Наприкінці XVIII ст. єдина досі культура Слобожанщини була розділена актом 1785 року, коли одна частина козацтва була переведена у дворянський стан, а інша – зведена до простих посполитих або навіть закріпачена. Щоб отримати привілеї дворянська частина змушена була від своєї національно-культурної ідентичності та прийняти імперські зразки.

Уніфікація відбувалась і на рівні застосування мистецьких стилів, передусім архітектура мала відповідати імперським інтересам. За встановленими Російською імперією естетичними канонами, слобожанські мистецькі зразки зводилися до рівня виключно селянського з налітом провінційності, і лише в аматорській формі. Росія намагалася звести слобожанське мистецтво до декораційності, позбавити його змісту або зовсім замінити самотутнє виключно орієнтацією на загальноімперські зразки класицизму. У 1801 р. було видано указ про заборону будувати церкви в українському стилі. До теперішніх часів у центрі Харкова зберігся лише один храм, збудований козаками (за межами кордонів фортеці у 1659) – Покровський собор. Інші козацькі собори були перебудовані, або знищені.

Рубіж XVIII і XIX століть історики розглядають як, без перебільшення, тектонічний злам в історії Європи, що проклав очевидну межу між домодерною і модерною епохами з точки зору світобачення, соціальної та економічної структури суспільства. В історії Харкова, як і України загалом, це ще й межа між козацьким та імперським періодами. Назва «Україна» стирається з адміністративного дискурсу: Слобідсько-Українська губернія перейменована на Харківську губернію (1835) і включена до Малоросійського генерал-губернаторства (1836). Харків став центром цього імперського адміністративно-територіального утворення. Місто потрапило під юрисдикцію загальноросійського законодавства; була утворена «міська дума». Діяльність цього російського органу місцевого самоврядування (до виборів у який допускалися кандидати відповідно до майнового цензу), контролювалась губернатором.

Будівля Міської думи була зведена на Миколаївському майдані Харкова (колишній Ярмарковий) у 1885 році. Тут же, у 1896, був збудований Миколаївський храм (старий, у

стилі козацького бароко (1764) було зруйновано, щоб побудувати на його місці так само Миколаївський храм, але у новому стилі. Набуттю центральності Миколаївського майдану сприяло і розміщення на цій локації Будинку дворянського зібрання (органу дворянського самоврядування в Російській імперії), а також комерційних установ і банків: Земельний, Московський, Волзько-Камський, Петроградський Міжнародний. Миколаївський майдан своєю архітектурою і семантикою промовляв від імені колоніальної влади, тут створювалася просторова аура для вищого та середнього російського класу.

Російська імперська політика намагалася запровадити класичну архітектурну лексику XIX століття в громадські будівлі Харкова, щоб виразити авторитет і велич колоніальної імперії. Цей історичний фон був вирішальним для розуміння російської забудови центру міста.

Подяка. Авторка висловлює подяку Австрійській академії наук, Інституту культурних студій за надану підтримку в рамках програми «Joint Excellence in Science and Humanities» (JESH-Ukraine).

Список використаних джерел:

1. Фесенко Г. (2024). Головна площа міста: символічна артикуляція Харкова. *Grail of Science*, 38, 418-423. <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.12.04.2024.072>.
2. Kassymbekova, B. (2023). How Western scholars overlooked Russian imperialism. *Al Jazeera*. Retrieved from <https://www.aljazeera.com/opinions/2023/1/24/how-western-scholars-overlooked-russian-imperialism>.
3. Багалій Д. І. (2019). *Історія Слобідської України / передм. та ком. В. Л. Маслійчук; упорядн. О. О. Савчук*. Харків: Видавець Олександр Савчук.
4. Маслійчук, В. (2022). Малоросійський кордон, козацькі повстання та більшовики. *Історія Слобожанщини. Локальна історія*. Вилучено з <https://localhistory.org.ua/videos/bez-bromu/malorosiiskii-kordon-kozatski-povstannia-ta-bilshoviki-istoriia-slobozhanshchini-volodimir-masliichuk/>.